

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

⁵⁰ См.: Ibid. – P. 106–109.

⁵¹ Можно указать на ещё два подобных случая, зафиксированных в Баб эль-Газус. Первый – «мифологические папирусы» Несихонсу (саркофаг А.42 по Даресси), того же типа А.III.1b, что и у Неситауджатахет: pCairo J.E. 36465; S.R. IV. 544 и pLuxor J.25 (Piankoff A. Rambova N. Mythological Papyri / Bollingen Series; XL: Ancient Egyptian Religious Texts and Representations. – Vol. 3. – N.Y. – P. 82–83 (Pap. 5), Pl. 5; P. 80–81 (Pap. 4), Pl. 4; Niwiński A. Studies. – P. 257 (Cairo 10); P. 341 (Luxor 2)). Эти свитки имеют стилистическое сходство с папирусом Джедхонсуиуесанх pCairo J.E. 33999; S.R. VII. 10247 (Баб эль-Газус, саркофаг А.83 по Даресси) (Niwiński A. Studies. – P. 283 (Cairo 84)). Второй случай – «мифологические папирусы» Херубен (саркофаг А.133 по Даресси): pCairo S.R. VII. 10256 и pCairo J.E. 31986; S.R. VII. 10254 (Piankoff A. Les deux Papyrus «Mythologiques» de Her-Ouben au Musée du Caire // ASAÉ.– 1949. – Т. 49. – P. 129–144; Piankoff A., Rambova N. Mythological Papyri. P. 71–74 (Pap. 1), Pl. 1; P. 75–76 (Pap. 2), Pl. 2; Niwiński A. Studies. – P. 285 (Cairo 91); P. 284–285 (Cairo 89).

П. М. Тоцький (Одеса)

ПИТАННЯ СТАНУ ОСВІТИ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У НАКАЗАХ ГЕНЕРАЛЬНИМ ШТАТАМ ФРАНЦІЇ 1789 р.

Процес докорінних змін у Франції на початку революції ХVІІІ ст., в значній мірі в 1789 р. пов'язаний з діяльністю Генеральних Штатів, які дуже скоро трансформувалися у Конституанту – Національні Установчі Збори цієї країни. Всі прошарки населення та стани Франції дуже жваво реагували на рішення національного парламенту, спрямовані на розв'язання важливих національних проблем.

Одними з них були питання стану освіти та ролі церкви в ній, а також релігійної толерантності, що займали велике місце у виборчих наказах Генеральним Штатам 1789 р. різних прошарків населення.

Накази є дуже цінним джерелом по зазначеній проблемі, хоча в деяких авторів є певний відтінок недооцінки значимості їхньої інформації (А. Олар)¹, однак багато хто із відомих істориків ХІХ ст. вважали їх такими, що заслуговують на увагу дослідників. Така, наприклад, точка зору Е. Шампюна², В.Я. Хорошуна³. Інтерес до наказів зріс і в дослідників ХХ – початку ХХІ ст., про що говорять, зокрема, роботи Л.А. Піменової⁴, Є.О. Обичкіної⁵. В сьогоденній українській історіографії ця проблема не знайшла ще свого висвітлення.

Вказані автори цілком вірно відзначають у зв'язку з цим, що вимоги реформ були майже повсюдними у наказах всіх станів. У зв'язку із зазначеним треба, щоправда, підкреслити два характерних моменти:

- а) соціальну варіативність (від феодально-консервативної до конституційно-ліберальної) вимоги про підпорядкування церкви державі, зміну її статусу як стану й земельного власника в системі державних структур;
- б) вигадливі переплетення в багатьох наказах елементів соціальної новизни й феодальної архаїки, що відбивало динаміку неспокійного стану розумів у Франції напередодні революції.

Треба, однак, сказати, що проблеми релігії й церкви в наказах 1789 р. не посідають уже того всеосяжного місця, що вони займали раніше в офіційних документах установ Франції – Генеральних Штатів, судових парламентів та ін.⁶ У наказах дворянства й третього стану дуже часто згадування про них зустрічається в самому кінці, після розбору інших конституційних питань⁷. Подібного роду тенденції простежуються навіть у деяких наказах духівництва. Ми бачимо це, наприклад, у наказі духівництва Діжона⁸.

Проте все-таки варто зазначити, що абсолютна більшість французів вважала себе в цей час «добрими» католиками, що зберігають прихильність до релігії. От невеликий фрагмент одного з наказів, що досить яскраво підтверджує існування подібного соціально-психологічного стереотипу в середовищі французького населення тієї епохи: «Це (релігія – П.Т.) безперечно такий предмет, що найбільше зачіпає суспільні інтереси. Всі політичні діячі визнавали значення релігії для щастя суспільства... Народ без релігії незабаром стає народом аморальним»⁹. Висловлюючись таким чином, третій стан Бове відбивав думку дуже багатьох виборців Франції. Можна відзначити те, що й у роки революції патріотичний ентузіазм і прагнення до реформ досить часто уживались у народному середовищі із проявами яскраво вираженого релігійного благочестя. Громада сенешальства Драгіньян, вимагаючи передачі церковного майна державі, випереджає його такими словами: «Беручи до уваги, що свята релігія, у якій ми хочемо жити й умерти...»¹⁰

У Франції в 1789 р. ще глибоким є і дух католицької нетерпимості. Едикт 1787 р., що давав протестантам обмежені цивільні права, оскаржується в багатьох наказах не тільки духівництва, але й третього стану¹¹. Едикт заперечують парафіяльні клірики Керсі та Труа. Ворожість до едикту простежується й в одному із найбільш ліберальних наказів духівництва – від Пуату. Висловлюються проти

некатоликів у своїх наказах і клірики з Ліона й Верхнього Лімузена, що бажають зберегти за «національною релігією» всі привілеї державної конфесії¹².

Дуже багато наказів від духівництва містять випадки проти атеїзму та філософії, яка підтримує «небезпечний гомін» у королівстві¹³.

Релігійна нетерпимість тією або іншою мірою проявляється й у наказах третього стану. Визнаючи найчастіше громадянську правоздатність протестантів, багато наказів у той же час рішуче вимагають не допускати їх у судовий і поліцейський апарат країни, у сферу викладання, відмовляють їм у праві мати свої храми, висловлюватися в тій або іншій формі про проблеми релігії й церкви¹⁴.

В Осеррі третій стан закликає короля захистити віру від нападів з боку нової філософії¹⁵. Деякі з паризьких наказів третього стану, констатуючи, що «кожен громадянин повинен користуватися безумовною свободою совісті», водночас наполягають на необхідності визнання пануючої релігії¹⁶.

Проте у Парижі й в країні вже лунають і куди більш тверезі голоси. Так, збори округу церкви Театен говорять у своєму наказі про користування свободою віросповідання¹⁷.

Ідеї звільнення від церковної опіки у Франції досить повільно пробивали собі дорогу в суспільній думці країни навіть напередодні революції. Це стосується, наприклад, галузі сімейно-шлюбних відносин. У наказах ще дуже невиразно окреслена вимога відділення громадянського акту шлюбу від його церковно-обрядової сторони. «Право усувати перешкоди при винесенні шлюбу мають тільки архієпископи і єпископи», – читаємо ми в наказі третього стану Анжу. Відзначимо між іншим, що серед тих, хто підписав його, ми бачимо Дюран-Майяна, Вольнея й Ла-Ревельєр-Лепо¹⁸.

Велике місце в наказах 1789 р. приділяється проблемі розвитку народної освіти у Франції й монополії прав церкви в цій сфері. Справа торкалася участі духівництва в освіті та викладання Закону Божого.

У дореволюційний час школа перебувала в тісному зв'язку із церквою й була, за висловом Альбера Дюрії, продовженням парафії або монастиря¹⁹. Едикти 1606 та 1695 рр. та королівська декларація 1666 р. фактично ставили викладачів та учнів у повну залежність від церковної влади²⁰.

Але під час революції шкільні вчителі під впливом просвітительських ідей почали гнітитися своїм залежним від духівництва станом²¹. Наказ вчителів з Бургундії Генеральним Штатам свідчить про бажання вчителів до поліпшення свого матеріального

становища і незалежності від духовної влади²². Середні й вищі навчальні заклади також перебували під сильним впливом духівництва.

Нова французька державність опинилась перед гострою необхідністю докорінно реорганізувати колишню систему освіти, модернізуючи її у зв'язку з інформаційними потребами нового часу²³. Щоправда, у повному обсязі цей процес розгорнувся тільки вже в період революційного підйому у Франції²⁴, становлення в ході його нової суспільної свідомості, на що цілком справедливо звертають нашу увагу дослідження Ж. Лефевра, П. Гюйо, С. Саньяка²⁵, Д. Рюде²⁶ і М. Вовеля²⁷.

Багато наказів станів 1789 р., як правило, ще формально не заперечуючи керівну роль церкви в сфері народної освіти, відзначають занепад освіти й триваюче зниження її рівня. Такі констатації, хоча іноді й обумовлюються нестачею коштів для навчальних закладів, зустрічаються в наказах духівництва Шалона-на-Марні, Манта, Мелена та в наказі третього стану з Пуату²⁸.

Деякі з них дають більш детальну характеристику цього занепаду. Про схоластичність навчального процесу й численні випадки корупції й зловживань згадують накази духівництва Кутанса, дворянства Орлеана, третього стану Форкальк'є і Пуату²⁹.

Багато коледжів резервувалися винятково для дворянства або католиків. 42 дитини Ла-Рошелі змушені були вчитися на стороні, тому що їхня релігія закривала їм доступ у міський коледж. Це відзначалося в наказі третього стану Ла-Рошелі³⁰. Нерівномірність розподілу коледжів у країні в силу станових і конфесіональних обмежень, убогість їхніх матеріальних ресурсів відзначається в наказах духівництва Алансона й Манта³¹. Жалюгідним було й матеріальне становище вчителів. Духівництво Кастра писало, що королівські коледжі не в змозі забезпечити директорам і вчителям пристойного заробітку³². «Викладання, учителі, адміністрація коледжів – усе має потребу в реформі» – читаємо ми в наказі духівництва Перону³³. Дворянство Сента вже усвідомило рутинність системи виховання й освіти, побудованих на церковних догмах, і закликає до нової організації навчального процесу з урахуванням досягнень сучасної цивілізації³⁴. Такі ж вимоги висловлює й третій стан Форкальк'є та Анжу³⁵.

Духівництво Ангума, Бара-на-Сені, Дакса, Кастельнодарі, Мелена, Шательро, Керсі, Перонна, Вильнева-де-Берга пояснюють занепад освіти вигнанням єзуїтів, вважаючи, що це визнається «навіть ворогами суспільного блага»³⁶ (тобто супротивниками церкви – Т.П.). Зрозуміло, погодитися із цією оцінкою не можна. Регрес у зазначеній

галузі пояснюється загальним курсом політики абсолютистської держави й церкви в сфері освіти, їхньою спільною боротьбою проти передової науки й досягнень століття Просвітництва. Звичайно, це й привело до відповідних результатів, що змушені констатувати навіть прелати. Французький історик Е. Шампйон цілком правий, коли відзначає із цього приводу, що «не можна визнати упередженою критику, що лунає від всіх партій. Якби коледжі й систему освіти, що діяла в них, засуджували одні тільки філософи, то можна було б ще пояснити їхній суворий вирок руйнівними прагненнями, у яких їх обвинувачували. Але чи можна підтримувати таку думку після того, як вище духівництво приєдналося до іншої думки, висловленої самими ліберальними розумами?»³⁷.

Не краще обстоює справа й із системою початкової освіти. Накази станів, і особливо духівництва, дають тут багатий матеріал для аналізу та узагальнень. Селам не надавалося ніякої допомоги для навчання дітей; початкові школи були відсутні навіть у багатьох невеликих містах – такі констатації кліриків Осерра, Манта, Ліона³⁸. Рівень навчання в існуючих же дуже часто не витримував жодної критики.

Духівництво Манта дає інформацію тільки про навчання дітей читанню для того, «щоб, зробившись дорослими людьми, вони не так легко попадалися б у неприємне становище»³⁹. У багатьох наказах духівництво вимагає лише викладання Закону Божого⁴⁰. Школи лише для навчання дітей Закону Божому, співу псалмів, читанню й письму вимагають і багато дворянських наказів⁴¹.

Про те, що селяни у своїй основній масі не вміли ні читати, ні писати свідчать накази дворянства Альбре й духівництва Монтаржи⁴². Трохи пізніше констатацію факту неписьменності більшості селян країни, що була зроблена вустами депутата Огаре, сприймали і як свого роду аксіому його колеги в Установчих Зборах⁴³. Такий стан речей, коли навіть деякі депутати були неписьменними (як наприклад можна послатися на наказ і протокол, складені відповідно в Греї й Кемпері⁴⁴), був в їхніх очах потребуючою усунення аномалією. Необхідність підвищення письменності й освіченості населення, і в тому числі «низів», розуміли й пов'язані з буржуазією деякі прошарки ліберального дворянства й низового духівництва, як ми могли це бачити з ряду вищезгаданих документів.

Можна відзначити, що накази правлячих станів навіть тоді, коли вони констатують необхідність функціонування початкових шкіл, не вважають все-таки їх утворення безумовно необхідним. Пропозиція дворянства Сен-Мігеля про обов'язок Генеральних Штатів займатися

національним вихованням як надзвичайно важливою проблемою було одним з небагатьох у цьому ряді наказів⁴⁵. Третій стан приділив цій проблемі куди більше уваги. Особливо виділимо в цьому зв'язку наказ третього стану передмість Парижа й окружних зборів церкви з наголосом на більш широкий доступ публіки до королівської бібліотеки Парижу та приміщення її й природничо-історичного музею в Луврі⁴⁶.

Як загальний висновок статті констатуємо, що вказані вище вимоги модернізації освіти та релігійної толерантності, які були висунуті в багатьох наказах третього стану, деяких прошарків ліберального дворянства та низового духівництва, звичайно, не були випадковістю. Пов'язані з розвитком промисловості й торгівлі буржуазія й інші прошарки третього стану, і навіть певні кола привілейованих станів, об'єктивно були зацікавлені в підвищенні рівня письменності й освіти все зростаючої виробничої армії найманих працівників в індустрії та сільському господарстві. Розвиток виробництва, що переходив від стадії мануфактури до фабрики, владно вимагав цього.

¹ Олар А. Политическая история Французской революции. – М., 1938.

² Шампъон Э. Франция накануне революции по приказам 1789 г. – СПб., 1906.

³ Хорошун В.Я. Дворянские указы во Франции в 1789 г. – Одесса, 1899.

⁴ Пименова Л.А. Социально-политическая программа дворянства Франции накануне Великой французской революции: (По материалам приказов Генер. штатам 1789 г.): Автореф. дис. ... к.и.н. – М., 1984.

⁵ Обичкина Е.О. Социальные устремления крестьянства накануне Французской буржуазной революции XVIII в.: (По приход. приказам 1789 г. сев.-вост. Франции): Автореф. дис. ... к.и.н. – М., 1982.

⁶ Шартье Р. Культурные истоки французской революции. – М., 2001. – С. 158–165.

⁷ Там же.

⁸ Шампъон Э. Указ. соч. – С. 159.

⁹ АР. – V. 3. – Р. 299.

¹⁰ Шампъон Э. Указ. соч. – С. 160.

¹¹ Пименова Л.А. Социально-политическая программа французского дворянства накануне Великой французской революции: (По материалам приказов в Генер. штаты 1789 г. от дворянства сев. Франции) // Проблемы новой и новейшей истории. – М., 1982. – С. 64–82.

¹² Шампъон Э. Указ. соч. – С. 160.

¹³ АР. – V. 3. – Р. 355.

¹⁴ Пименова Л.А. Социально-политическая позиция дворянства накануне Великой французской революции // Новая и новейшая история. – М., 1984. – №1. – С. 63–77.

¹⁵ АР. – V. 2. – Р. 124.

-
- ¹⁶ AP. – V. 5. – P. 286–287.
- ¹⁷ AP. – V. 5. – P. 316.
- ¹⁸ AP. – V. 2. – P. 41.
- ¹⁹ Duruy A. L'instruction publique et le revolution. – Paris, 1882. – P. 17.
- ²⁰ Pressensé E. L'église et la revolution française. – Paris, 1891. – P. 8; Campion A., Manuel pratique de droit ecclesiastique. – Paris-Caen, 1876. – P. 529–530; Темниковский Е.В. Государственное положение религии во Франции с конца прошлого столетия в связи с общим учением об отношении нового государства. – Казань, 1898. – С. 332.
- ²¹ Димант Т. Сельский учитель Франции в годы революции XVIII в.: по материалам департамента Манш // Французский ежегодник. 1962. – М., 1963. – С. 74–99.
- ²² Cahiers de s doléances à presenter aux Etats Généraux assembles à Paris par les instituteurs des petites villes de la Bourgogne // Duruy A. Op. cit. – P. 363–374.
- ²³ Duruy A. Op. cit. – P. 7.
- ²⁴ Готалов-Готлиб А.Г. Среднее образование во Франции перед буржуазной революцией 1789 г. и планы его реформы // Сов. Педагогика. – М., 1939. – №4. – С. 112–122.
- ²⁵ Lefebvre G., Guyot P., Sagnac C. La Révolution française. – Paris, 1930.
- ²⁶ Рюде Ж. Народные низы в истории. 1730–1848 гг. – М., 1984. – С. 110.
- ²⁷ Vovelle M. Y a-t-il eu un Revolution culturelle au XVIII-e siècle? A propos de l'éducation populaire en Provence // Revue d'histoire moderne et contemporaine. – 1975. – № 1. – P. 25–41.
- ²⁸ AP. – V. 2. – P. 585; AP. – V. 3. – P. 653; AP. – V. 3. – P. 737; AP. – V. 5. – P. 411.
- ²⁹ AP. – V. 3. – P. 48; AP. – V. 4. – P. 278; AP. – V. 3. – P. 334; AP. – V. 5. – P. 411.
- ³⁰ AP. – V. 4. – P. 163.
- ³¹ AP. – V. 1. – P. 708; AP. – V. 3. – P. 653.
- ³² AP. – V. 2. – P. 563.
- ³³ AP. – V. 5. – P. 350.
- ³⁴ AP. – V. 5. – P. 669.
- ³⁵ AP. – V. 3. – P. 334; AP. – V. 2. – P. 44.
- ³⁶ Шампьон Э. Указ. соч. – С. 185.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ AP. – V. 2. – P. 108; AP. – V. 3. – P. 653; AP. – V. 4. – P. 602.
- ³⁹ AP. – V. 3. – P. 563.
- ⁴⁰ Ibidem
- ⁴¹ AP. – V. 5. – P. 280.
- ⁴² AP. – V. 1. – P. 701; AP. – V. 4. – P. 19.
- ⁴³ AP. – V. 11. – P. 416.
- ⁴⁴ AP. – V. 1. – P. 781; AP. – V. 5. – P. 510.
- ⁴⁵ Шампьон Э. Указ. соч. – С. 191.
- ⁴⁶ AP. – V. 3. – P. 290, 316.